

érzelmeit emléke iránt is kifejezhettem". Sirköve leleplezésén (K. M. 1901. 288.), mikor az egyház koszorúját teszi sírjára, így szólítja meg: „egyházunknak halálig erős oszlopa s nekem külön is feledhetetlen nemes barátom!” s azt mondja, hogy úgy tetszik neki, mintha ma különösen kedves dolgot cselekedett volna Isten előtt, hogy midőn csak az imént egyházunk anyagilag legnagyobb jóltevőjének (Berde) síremlékére letettem egyházunk koszorúját, most ugyanazt tehetem a te síremléknél, aki szintén szellemed kincses tárházából egy félszázadon át gazdagítottad egyházunkat s szeretem hinni, hogy szellemed, jellemed, hazafiui és vallásos érzületed is örökségül marad egyházunknak.<sup>17</sup>

#### 4. FEJEZET.

### Mint tanár és tankönyvíró.

Ferencz József az érettségi vizsgálat letétele után két hónapra már felszentelt pap volt. Külföldön főleg mennyiség-tant és természettant hallgatott s csak mellékesen bölcsészettant és hittant. Hazajövele után a számtant tanította az öt alsó osztályban. 1861-ben Kriza püspökké választatván, utódjául első pap lett. Ezzel tanári teendője is megváltozott, amennyiben a gimnáziumi vallástanítást adták neki. Ezzel kedvenc tantárgyának, a számtannak hátat fordítva, a teológia tanulásának adta magát és a mi akkori viszonyainkhoz mértén, igen jelentékeny és számottevő irodalmi munkásságot fejtett ki. Püspökké választásánál híveit épen irodalmi működésének és színvonalon álló széleskörű műveltségének értékelése vezette. Ferencz József későbbi élete során többször felemlítette, hogy ő jóformán kellő szakképzettség nélkül került a papi és tanári állásba. Ennek részben magában a rendszerben volt az oka, amely a későbbi szakképzés fogalmát nem ismerte. Hányszor gúnyolták a magyar tanárképzést épen a szakrendszer hiánya miatt azzal, hogy minden tanár mindentudó polihisztor. A teológiai intézet összes tantárgyait akkor egy és fél tanár tanította, amire ma legalább 6 tanárt tartunk szükségesnek. Részben a főiskola szorongatott helyzete parancsolta, hogy az embert oda kellett állítani, ahová a szükség parancsolta.

Mikor papi és tanári működésének 40 éves fordulóját ünnepelték, Boros Sándor igazgató üdvözlétére adott válaszában azt mondja: nagy különbség van az akkori és mai állapotok között. „Hiszen én, mondhatni, az iskola padjaiból ültettem egyenesen a tanári székbe. S bár időközben alkalmam

<sup>17</sup> Jakab Elek emléke. Unitárius Közlöny, 1898.

volt nekem is külföldön egy pár évig ismereteimet gyarapítani, *távolról sem birhattam azzal a szakképzettséggel, amellyel Önök tanárokká lettek.*" És 10 évvel később, az 1905. évi főtanácson, P. Horváth Kálmán főgondnok üdvözlétére szintén ilyen értelemben válaszol: Igyekezett minden állásában tisztét betölteni, ami nem volt könnyű feladat már azért sem, „mert egyik is, másik is *jóformán készületlenül talált.* Hiszen alig végeztem a gimnáziumot 1855-ben, hazánknak akkori válságos helyzetében, mely egyházunkat s különösen iskoláinkat is megsemmisítéssel fenyegette, már 20 éves koromban vállaimra kellett venni a palástot s egy tanári széket is pótolni. Tehát amikor mások még ez életkorban ifjú lelkesedésükben egy-egy vers írásán törve a fejüket a rímeket keresik, nekem a bibliába kellett elmerülnöm s tanulnom kellett azért is, hogy tanítsak is.“

Mikor 1876-ban püspökké választatott, belépett a hittani intézet tanárai közé s az 1905/1906-ik év végéig szakadatlanul ott tanított, heti 4—6 órában, a legkülönbözőbb tárgyakat. Az Értesítő szerint 1885/86-ig „a papnövelde igazgatója“, innen kezdve ez a címe elmarad s lesz „a vallásközönség iskoláinak főfelügyelője“. Tanított keresztény erkölcstudományt Zsarnay Lajos kézikönyve, szimbolika teológiát Székely Mózes kézírata alapján, egyháztörténelmet, liturgikát, később „paptant“, egyházi szónoklattan saját kézírata alapján s vezette az egyházi szónoki gyakorlatokat. 1892/93-tól a szimbolikát Gálfi Lőrinc vette át. Az új szervezeti szabály szerint 1896/97-től kezdve a teológián a tanügyi gyűlések és tanácskozások, valamint a vizsgálóbizottság elnöke. 1900-tól kezdve, a tanári kar javaslatára, felmentetett a tanítás alól, csak a szónoklattan tartotta meg.

1905 végén, Daniel főgondnok lemondásával a főrendiházi tagság megüresedvén, megkapta a meghívót. Minthogy több időt kell Budapesten töltenie s a püspöki tiszt is mind több gondot és munkát ad, az E. K. T.-tól kérte a tanári teendők alól való felmentését. Az 1906/1907. isk. évet már nem is kezdte meg, mire különben sem volt kötelezve az új szervezet szerint. Az intézet bizottsága 1906 szept. 13-án tartott üléséből egy iratot intézett hozzá, melyben sajnálatát fejezi ki, hogy az „intézet dísze, ékessége és büszkesége“ visszavonul s kéri továbbra is meleg érdeklődését. Válaszában meghatott lélekkel köszöni e megemlékezést, mert — mint mondja — „rám nézve a tanárság egész életemben nem teher, hanem gyönyörűség volt s midőn ez alóli felmentésemet kértem, önmagamat fosztottam meg e gyönyörűségtől“. Gyengülni érzi erőit s kénytelen szűkebb térre szorítani munkásságát, melyre még elég nagy mező marad ezután is. (1906/1907. isk. Értesítő, 29—32.)

Tanári működésének jellemzésére még két tanítványától

idéztek. Egyik az intézet dékánja, Boros, aki így próbálja jellemezni az ő nevelő munkásságát: „A lelkipásztori pályára készítés sokoldalú, nehéz föladataihoz veleszületett finom érzéke, a szónoklás tanításában olyan kiválósága volt, amilyen kevés embernek adatik.” Egyháztörténeti kézirati munkájáról pedig azt mondja, hogy „még sokáig lesz közhasználatban”. Az Unitárius Egyház (1906 okt. 15.) mikor hírét veszi visszavonulásának, a mester személyéből áradó szuggesztív hatásról számot adva, felkiált: „Mi az unitárius teológiát Ferencz József püspök úr nélkül nem tudjuk elképzelni!” Tanítványaitól ismételtén hallottuk, hogy örömmel és buzgósággal jártak óráira, s valami belső szégyenérzet tartotta vissza őket, hogy lelkiismeretesen ne készüljenek. Ime, a legnagyobb hatás, melyet tanár tanítványaira gyakorolhat! Szerették világos és meggyőző, igaz benső meggyőződéstől fűtött és áthevített magyarázatait és fejtegetéseit.

Tankönyveivel külön fejezetben foglalkozom. Vannak azonban nyomtatásban meg nem jelent értékes, szorgalmas kutatásra és tanulmányozásra mutató jegyzetei: az unitárius egyháztörténelem, egyházszertartástan (liturgika), „papi gond”, „paptan” (cura pastoralis) és a népiskolai vallástanítás módszere köréből, mely tanulmányoknak még mindig hiányzó kézikönyvei megírásánál nagy haszonnal felhasználhatók s az író sok munkától és kutatástól kimélnék meg. Épen ezért nem tartom céltalannak és feleslegesnek e kézirati művek tartalomjegyzékét iránymutatásul és okulásul közölni.

## I. Az unitárius egyház története főbb vonásokban.

A papnövendékek számára írta 1872-ben, bővítette és javította 1892-ben.

### Bevezetés.

Az unitarizmus nyomai az egyház megalakulásáig.

1. A három első század unitarizmusa.
2. Az Áriusi hitvita.
3. Az unitarizmus újraéledése a hitjavítással.
4. Socinus Laelius,
5. Socinus Faustus.
6. Blandrata György és a lengyelországi unitarizmus.
7. Az unitárius egyház megalakulását megelőző vallási viszonyok Erdélyben.

### Első fejezet.

Az unitárius vallás első nyilvánulásától Dávid Ferenc elítéléséig  
1566—1579.

8. Dávid Ferenc reformátori működése s az unitárius istenegységi hiteszme mellett fellépése.
9. A gyulafehérvári második és nagyváradai hitviták.
10. Az unitarizmus terjesztése a sajtó útján.
11. Az unitárius vallás terjedése és egyházi szervezkedés.
12. Az isteni tisztelet.

13. Az iskolák.
14. Az unitárius egyház törvényesítése.
15. János Zsigmond halála.
16. Dávid Ferenc elítéltetése.

#### *Második fejezet.*

Dávid Ferenc elítéltetésétől a dézsi egyezkedésig. 1579—1638.

17. Dávid Ferenc bukásának következményei.
18. A jezsuiták.
19. A reformátusok erősödése Bocskai, Báthori Gábor és Bethlen Gábor alatt.
20. A szombatosság eredete és hitelveik.
21. Az erdőszentgyörgyi zsinat.
22. Péchy Simon.
23. A dézsi egyezkedés.
24. Az egyház belélete.
  - A) Püspökeink.
  - B) Főpapok.
  - C) Iskolaigazgatók, tanárok.
  - D) Írók.
  - E) Jóltevők.

#### *Harmadik fejezet.*

A dézsi egyezkedéstől a kolozsvári piaci templom elvételeig. 1638—1716.

25. A dézsi egyezkedés utáni állapotok.
26. A lengyel unitáriusok betelepődése.
27. Az óvári főiskola elvétele.
28. Folytatás.
29. A hollandiak segélye.
30. Özv. Kmita Andrásné Wilhelm Krisztina.
31. A piaci templom elvétele Kolozsvárt.
32. Belélet a dézsi egyezkedés és a kolozsvári piaci templom elvétele közötti időszak alatt.
  - A) Püspökök.
  - B) Főpapok.
  - C) Iskolaigazgatók, tanárok.
  - D) Irodalom.
  - E) Jóltevők.

#### *Negyedik fejezet.*

A piaci templom elvételeitől az unitárius vallásnak Magyarországon törvényesítéseig. 1716—1848.

33. A kolozsvári piaci templom elvételeit követő üldözések.
34. a) Az egyház megmentésére tett lépések 1718-ban.
34. b) Egy állandó pénzalap előállításának terve s a közegyház ügyének a kolozsvári eklézsia ügyeitől való elkülönítése.
34. c) Szent-Ábrahámi Mihály.
35. Folytatás.
36. A belső magyar-utcai templom és főiskola építése Kolozsvárt.
36. b) A kolozsvári harmadik főiskola építése.
37. Suki László és alapítványa.
38. A tordai iskola története a 18. évszázban.
39. A székelykeresztúri iskola építése.
40. Augusztinovics Pál s az unitárius egyház anyagi állapotának újabb gyarapodása az ő nagybecsű hagyatéka által.

41. Folytatás.  
 42. A magyar nyelv tannyelvvé tétele iskoláinkban, a szakrendszer behozatala s a jogi tanszék felállítása.  
 43. Az unitárius vallásnak Magyarországon törvényesítése.  
 44. Kiegészítése az 1716 és 1848. évek közötti történetnek.  
 A) Püspökeink.  
 B) A kolozsvári eklézsia papjai.  
 C) Főiskolai igazgatók.  
 45. Folytatás.  
 D) Írók.

### *Ötödik fejezet.*

Az unitárius vallásnak Magyarországon törvényesítésétől a legújabb időig. 1848—1870.

46. Az 1848-iki zavarok.  
 47. Az 50-es évek.  
 48. Az alkotmány helyreállítása s ezzel bekövetkezett kedvezőbb fordulat.  
 49. Folytatás.  
 50. Az unitárius egyház háromszázados évfordulója.  
 51. A Dávid Ferenc halála háromszáz éves évfordulójának ünnepélye.  
 52. A budapesti unitárius egyházközség megalapítása.  
 53. Püspökök, papok, isk. igazgatók 1848-an innen.  
 54. Főgondnokok.

### *Függelék.*

Az unitárius vallás története külföldön.

52. Általános szemle (A számozás hibásan így folytatódik).  
 53. Az unitárius vallás története Angliában.  
 54. Az angol és magyar unitáriusok közötti viszony.  
 55. Az unitárius vallás története Amerikában.  
 56. Az amerikai unitáriusokkal való összeköttetésünk.  
 57. Az unitarizmus Ázsiában, Indiában.  
 58. Unitárius gyülekezetek Ausztráliában.

### *Zárszó.*

## **II. Egyházszertertástan. (Liturgika).**

Különös tekintettel az un. egyház szertertásaira.

Dolgozatai között van egy 25 ív terjedelmű ilyen c. dolgozat, melyet 1881 február 18-án kezdett s április 8-án fejezett be. Valószínűleg ennek alapján adta elé azt a theológián.

52. fejezetben e tárgyakról szól :

### *Bevezetés.*

1. Az egyházszertertástan fogalma és nevezete.
2. Az " " fontossága és felosztása.
3. A liturgiák és liturgia története a három első ker. században.
4. A legelső liturgiai művek.
5. A mise
6. A liturgia története a reformációval.
7. A reformált egyház liturgiájának története Magyarországon.
8. Az unitárius egyház liturgiájának története.

*Első rész.*

Általános liturgika.

*Első fejezet.*

A kultuszról általában.

9. A kultusz fogalma.
10. A " célja.
11. A " főbb elvei.
12. A vallásbeli jelvények (symbola) s azoknak iőkellékei.
13. A művészet viszonya a kultuszhoz.

*Második fejezet.*

A kultusz egyes részeiről s ahhoz tartozó dolgokról.

14. Az egyházi ének.
15. Az unitárius egyház énekes könyveinek története.
16. Az egyházi ének és éneklésre vonatkozó észrevételek.
17. Az orgona mint egyházi zeneszer.
18. A könyörgés.
19. A könyörgést illető néhány észrevétel főleg az un. egyház szempontjából.
20. Az egyházi beszéd.
21. Az agenda.
22. A megáldás és hirdetések mint rövidebb liturgiai cselekvények.
23. A templom és imaház, mint a kultusz helye.

*Második rész.*

Különös liturgika.

*Első fejezet.*

A rendes isteni tiszteletről.

24. A hétköznapi isteni tisztelet.
25. A vasárnapi isteni tisztelet.
26. Az ünnepek és ünnepi isteni tisztelet.

*Második fejezet.*

A szorosabb értelemben vett vallásos szertartásokról, az ú. n. sacramentumokról.

27. A szorosabb értelemben vett vallásos szertartások fogalma.
28. A keresztség története és lényege. (A 28. sz. tévedésből kétszer szerepel).
28. Kinek tiszta a keresztelés és kiket kell, lehet és szabad megkeresztelni.
29. A keresztelés ideje, helye s a keresztszülők.
30. A keresztelés végrehajtásának módja unitárius egyházunkban.
31. Utasítás a keresztelés utáni lényeges papi teendőkre nézve.
32. Az úrvacsora jelentősége és lényege.
33. Ki által és kiknek szolgáltatatik ki az úrvacsora.
34. Az úrvacsora kiszolgáltatásának módja a templomban.
35. Az úrvacsora kiszolgáltatása háznál.
36. Más egyház tagjainak saját egyházunkban s viszont a mi egyházunk tagjainak más egyházban való úrvacsoravétele.

*Harmadik fejezet.*

Az isteni tisztelettel kapcsolatos egyházi szertartásokról.

37. Ezen fejezet tárgyai.
38. A konfirmáció vagy hitszilárdítás fogalma.

39. A konfirmáció végrehajtásának módja egyházunkban.
40. A házasság fogalma és története.
41. Gyakorlati szabályok, melyek a házások egybeesketése előtt megtartandók.
42. A házasulandók kihirdetése, ennek célja, helye, ideje és a hirdetés alóli fölmentvény.
43. Az esketés helye, ideje és eskető lelkész.
44. Az esketés végrehajtásának módja.
45. A gyermekágyból felkelt nő hálaadása.
46. A halottak eltemetése s erre vonatkozó hatósági rendeletek.
47. A temetés nemei egyházi szempontból s annak végrehajtási módja.

#### *Negyedik fejezet.*

A szentelési és beiktatási ünnepélyességekről.

48. A szentelés fogalma egyházunkban.
49. A templomszentelés.
50. Papszentelés.
51. A püspöki beiktatás.
52. Papi és iskolamesteri beiktatás.

### III. Papi Gond (cura pastoralis).<sup>18</sup>

#### *Bevezetés.*

1. A papi gond meghatározása.
2. A papi gond célja és eszménye.
3. Ellenvetések a papi gond ellen.
4. A papi gond története.
5. A papi gond segédeszközei.
6. A papi gond irodalma.
7. A papi gond felosztása.

#### *Első vagy általános rész.*

A lelkész kötelességeiről az egész gyülekezettel szemben.

8. A gyülekezet bizalmának, szeretetének és becsülésének megnyerése.
9. A tisztelet és bizalom megnyerése a hivatalbalépésnél.
10. Egy papi állomás megnyerésének tisztességes és tiltott eszközei.
11. Az állomás elfoglalása.
12. A papi jellem.
13. A családi élet.
14. A háztartás.
15. A foglalkozás.
16. Szórakozás, időtöltés.
17. Hivatali eljárás.
18. A hívek látogatása.
19. A lelkész mint polgár és hazafi.

#### *Második vagy különös rész.*

A lelkész kötelességeiről gyülekezetének egyes osztályaival szemben.

20. A különleges papi gond fogalma.
21. A lelkész eljárása a vallásgúnyolókkal szemben.
22. A bűnösök iránti magatartása.
23. Templomkerülők iránti eljárás.
24. Vallást változtatni szándékozók és áttértek (proselyták) iránti papi gond.

<sup>18</sup> 1848 májusában írta 15 ívrét terjedelemben.

25. Lelki bánatban, búskomorságban szenvedők.
26. Külső szerencsétlenség által sújtottak iránti papi gond.
27. Betegek és haldoklók körüli eljárás.
28. Folytatás.
29. A foglyok iránti papi gond.
30. Halálra ítélték.

#### Függelék.

31. Szegényügy.
32. Vallásközi dolgok.
33. Egyházi törvények és rendeletek, úgyszintén az egyházra vonatkozó országos törvények és rendeletek.
34. Felsőbb hatóságok iránti engedelmesség.
35. Zárszó.

### IV. A keresztény vallástanítás módszere a népiskolában.

1. A vallástanítás fontossága.
2. A vallás lényege.
3. A tanítónak a fennebbiekől folyó kötelességei.
4. Eszközök a cél elérésére.
5. A vallástanításnak krisztusi szellemben kell történni.
6. Második főkéllék a népiskolai vallástanításnál az, hogy helyes neveléstan elvek szerint vitessék keresztül.
7. A szemléltetésről.
8. Az épületesen kifejtő tanításmód.
9. Az épületeségről még bővebben.

#### I. Szakasz.

##### A vallástanítás az I. osztályban.

10. A bibliai történet.
11. Indokolása a fennebbi állításnak a bibliai alapot illetőleg.
12. A vallástanítás mindenek mellett is a bibliai történetekkel vegye-e legelső kezdetét?
13. A bibliai történeteknek az I. o. számára szükséges kiválasztását illető alapelvek.
14. Az előadás módjára különös súlyt kell fektetni.
15. A bibliai történetek újra elbeszélése.
16. A bibliai történet irányeshméjének egy bibliai mondatba vagy énekversebe foglalása.
17. Bibliai képek felmutatásáról.
18. Az ismételtetések alkalmával leendő újból elbeszélés.

#### II. szakasz.

##### A vallástanítás a II. osztályban.

19. A gyermek előtt ismeretlen szavak és fogalmak megmagyarázásáról.
  20. A bibliai történeteknek szabadon való elbeszéléséről.
  21. A tanítót az elbeszélésben mindenütt az igazság vezérelje.
  22. A történet irányeshméjének egy bibliai mondatba való összefoglalásáról.
  23. A példabeszédeknek házi tanulásra való felhagyatások.
- Vallástanítás a III. osztály számára.
24. A biblia-történeteknek egymással kapcsolatos tanítása; az Isten országának időrendes kifejlődési története.
- Az utánolvasásról. (Innen kezdve a lejezetek nincsenek számozva).



Az ismétlésről.  
 A történelmi hűségről.  
 Előkészületi segédeszközök.  
 Vallástanítás a IV. osztály számára.  
 A rendszeres vallástanítás.  
 A tervszerűségről.  
 A bibliaolvasásról.  
 A bibliamagyarázásról.  
 Az olvasásra legméltóbb szemelvényekről,  
 Az egyházi énekek tanításáról, illetőleg ezeknek üdvös voltáról egy pár észrevétel.  
 A keresztény egyháztörténet.  
 Jellemképek felmutatásáról a tanítás folytán.  
 A katechizmusok elállítása és tanításáról.  
 Zárszó.

### a) Unitárius Káté.

Dr. Borbély valamelyik munkájában azt állítja, hogy 1854 előtt egészen mást jelentett unitáriusnak lenni, mint azután. Ez az állítás, az évszámot illetőleg, helyesbítésre szorul. Ezt az évszámot 20 esztendővel későbbre, 1874-re, illetőleg 1875-re kell tennünk, amikor Ferencz József kátéjának III-ik kiadása megjelent. Igaz, hogy Kriza könyve: *A keresztény vallás elemei* kis gyermekek számára már 1845-ben megjelent. Ez nagyrészen fordítás, kisebb részben átdolgozás angolból és oly szabadelvű szellemben van tartva, amely nyomát sem mutatja a történelmi szempont által rángerőszakolt félelemnek és elfogultságnak. De másfelől 1854-ben jelent meg Kriza fordításában Koncz Boldizsár kátéja, melyről Jakab Elek tévesen azt mondja, hogy a kor igényeihez alkalmazkodva adta ki. A „kor igényeihez alkalmazkodás” ez esetben csak a magyarra való fordítást jelenti. Tartalmában ugyanaz a megmerevedett dogmatika, melyet a dézsi egyezés ránk parancsolt, A tanulók ezt a „nagy katechezist” tanulták. És Kriza még 1872-ben is azt írja Kiss Mihály háromszéki espereshez, hogy ha a protestánsok egyszerűsítik dogmaikat, közelednek hozzánk, „habár még mindig vonszolják a Helvetica confessiot, mint *mi kénytelenek vagyunk a Summa universae theologiae secundum unitarios-t vonszolni*”.

Ezt a történelmi terhet vonszolja Ferencz József kátéjának 1864-ben megjelent első és 1869-ben megjelent második kiadása is. 1866-ban a sepsimiklósvári közgyűlés (E. K. T. 208. jk. sz.) kéri, hogy egy konfirmációra előkészítő kézikönyvről kellene gondoskodni. Az E. K. T. azt válaszolja, hogy egy ilyen munka éppen megvizsgálás alatt van s remélhetőleg rövid időn segítve lesz e hiányon. Ez a munka Ferencz József kátéja, aki 1863 július 5-én az E. K. T.-hoz (207. jk. sz.) beadványt ad: „Érezve egy konfirmációra előkészítő kézikönyv hiányát s tudva azt is, hogy egyházi környékeinkből is érkeztek ezen hiány fedezése

íránt felterjesztések, megkísérlette egy e végre szolgáló munkácskának összeállítását és minthogy az *hitcikkelyeinket tárgyalja s következőleg csak fensőbb egyházi jóváhagyás után nyomathatik ki*, beadja „Konfirmációra előkészítő vallástudomány” c. alatt azzal a kéressel, hogy megvizsgáltatni s kinyomatására felhatalmazni szíveskedjék. A tanács véleményes javaslatra a püspöknek adja ki, aki 1864 augusztus 14-én (264. jk. sz. a.) jelenti, hogy a munkát megvizsgálta, „azt valásunk elveivel, hitcikkelyeinkkel mindenekben megegyezőnek és a konfirmációra készítésre célszerűen használhatónak” találta. E vélemény alapján az E. K. T. tankönyvül elfogadta. A könyv 1864 szeptemberben jelent meg.

Ez a könyv nagy szükségét pótolta, ami már abból is látszik, hogy 1921-ig 10 kiadást ért meg. De eredeti tartalmában hosszú ideig nem felelhetett meg a kívánalmaknak. A szabadelvű vallásos mozgalmak ez időben nagy erővel fogták meg a lelkeket. A franciaországi, svájci és német vallási liberálisizmus eszméi nálunk is idővel ismeretesebbé lettek. Az angol és amerikai unitárius hitkonokkal ápolt keresztény testvéri viszony hozta magával, hogy kiváló egyházi íróik műveit kiválogatva, lefordították s kiadták. Ezek termékenyítőleg hatottak nemcsak az unitáriusok, hanem a többi protestáns felekezetek körében is. Ezt a szellemet erősítette és táplálta a politikai kormányzás szabadelvűsége is, amely lényegesen ellentétes volt az előbbi kormányzás eretneküldöző és szimatoló módszereitől. Közben megtartatott az 1868. évi háromszázados zsinat, melyen Simén Domokos prédikációjában az unitárizmus multját vizsgálva ezt mondotta: „Az unitárizmus a keresztény vallásnak egyszerű, eredeti és valódi alakja. E vallás a maga alapjául egyetemes erkölcsi elveit teszi s minthogy az alak az elvnek nem lényeges része, mert az az emberi szellem és kor változásával folytonosan változik, ennél fogva az *unitárizmus nem alkot minden korra érvényes és híveit megszorító hitformákat és éppen ez által örökre fennmaradóvá teszi magát*”. Ugyane zsinaton mondta Kriza megnyitó beszédében: „A hitet egyformásítani s erőszakolni nem lehet, nem szabad... Az emberek hite, mint nem látható eszmék organuma, szükségképpen különböző formákban, hitvallásokban nyilatkozik, szükség azért, hogy legyen hitszabadság, legyenek, álljanak fenn különböző hitközségek, egyházak, mint a természet tenyésztő ereje is ezernyi különféleségű virágokat és létalakokat szokott előhozni s éppen a különféleségben áll a teremtésnek bámulandó szépsége s jön létre fenséges összhangzása”. És az új papok felszentelésekor: „Ha egyházi létezésünk sarkelveitől eltérni nem akarunk, folyvást haladnunk kell előre, lépést tartva a század tisztuló eszméivel. Előőrsei voltunk a refor-

mációknak s messze előretolt helyzetünkben azért kellett oly sokat szenvednünk. Most ne maradozzunk az utócsapatban, hanem igyekezzünk lépést tartani, vagy versenyt futni s harcolni az előhad vitézeivel". Így történt, hogy már az 1872. évi főtanácson (41. jk. sz.) felmerült, hogy vallástani kézikönyveink s nevezetesen konfesszióink nem mindenben felelnek meg a célnak, mire az E. K. T. megbízott, hogy e tárgyban a nevelésügyi bizottság „kihallgatásával” a szükségesnek mutató intézkedést tegye meg. Az E. K. T. nov. 24-én (386. jk. sz.) kiadja a kérdést a nevelésügyi bizottságnak véleményezés végett. A keresztúri kör 1873. évi közgyűléséről kéri az E. K. T.-ot (1874 március 22-én 66. jk. sz.), „hogy a mai kor előrehaladottsága szerinti, a józan meggyőződéssel megegyező s hitelveinket tisztán, szabatosan kifejező káténk és konfesszióink legyen s a tanítás valamint az iskolában, úgy a szószéken is eszerint eszközöltessék, szóval: hogy unitáriusok legyünk úgy magunk, mint a világ előtt s ezután is zászlóvivők gyanánt szerepelhessünk”. Az E. K. T. határozatát szószerint idézem: „Irassék meg a kör közgyűlésnek, hogy az *E. K. T. mint hivatalos testület, kátét és konfessziót se nem ír, se nem irat*, hanem arra hivatva vannak leginkább papjaink és tanáraink, ezek közül, sőt ha világi hitrokonok közül is, mindenki, aki hivatást és készültséget érez magában, írhat olyant, amilyent legcélszerűbbnek, hitelveinkkel leginkább megegyezőnek tart s ha valaki ilyen munkát nyújt be az E. K. T.-hoz, az semmiesetre sem mulasztja el azt szorgalmasan megvizsgáltatni s ha maga is helyes irányúnak s hitelveinkkel megegyezőnek találja, annak használatát felekezeti körünk kebelében ajánlani, illetőleg tanítását megrendelni”.

Ugyanezt a választ adta a küköllői kör ugyanilyen tárgyú felterjesztésére ugyanez évben. A kör felterjesztésében ezeket mondja: „Minden tudománynak s így a teológiának is változni s a kor fejlődésével haladni kell. Hitvallásunkban, melynek jelszava Jézusnak amaz utasítása: Mindeneket megpróbáljatok s ami jobb, azt kövessétek s hittudományi tankönyvünkben is találtatnak olyanok, melyek a tudomány igazságaival nincsenek feltétlen összhangzásban s amelyek külső hatás, különösen a dézsi *complanatio* alkalmából vétettek be tankönyveinkbe. Tanáraink tanításaikban s az irodalomban is és szónokaink minden alkalommal tiszta unitárius nézeteket terjesztenek. De éppen azért azt óhajtják, hogy hittudományi könyveinkben is minden tétel a tudomány igazságaival összhangzásba hozassék s elődeink puritán unitárius hitnézetének megfeleljen. Kívánatosnak tartják azért, hogy hittudományi tankönyveinkből a *ránk erőszakolt hitnézetek kihagyassanak* s több hitnézetek az igazság betűivel úgy írassanak meg, hogy azok a tudomány

igazságaival megegyezzenek. Az E. K. T. határozata ez: „nem tartja helyesnek, hogy hitközségünk egyházi főhatósága maga kátékat és konfessziónális könyveket írjon, hitcikkelyeket decretáljon, hanem ez irányban való munkálkodást az egyéni kezdeményezésre bízza, szabad mezőt engedvén papjainknak és tanárainknak, sőt világi hitbeli afiainak is, hogy bárki is írhasson olyant, amilyent célszerűnek és hitelveinkkel legmegegyezőbbnek tart. E. K. T., valamint bizonyosan a főtanács is kötelességének fogja ismerni a hozzá netalán benyújtandó munkákat megvizsgálni és ha azokat helyes irányúaknak, szent vallásunk alapelveivel és jellemével megegyezőknek találja, bizonyosan nem fog késni azoknak használatát hitfeleinknek ajánlani, illetőleg azoknak iskoláinkban való használatát elrendelni“.

A papság liberálisabb követelményeivel szemben az egyházi kormány a mérséklés és irányítás elvi álláspontján van. De jegyezzük meg, hogy az E. K. Tanács a történelmi alapról letérve, *elutasítja magától azt, hogy hitcikkelyeket decretáljon. A hitcikkelyek történelmi fejlődésében tehát az 1874-ik év hozza a korszakos fordulatot.*

Várady Károlytól,<sup>18</sup> mint jelenlevő szem- és fültanútól tudjuk azt is, hogy mikor az 1872. évi zsinatra konfessziós és dogmatikus könyveinknek a reánk kányszerített tételektől való megtisztítása felmerült, érdemleges határozatot nem kellett hozni, mert a püspök jelentette, hogy ebben a tárgyban Ferencz József és Simén tanárokkal minden felszólítás nélkül értekezett s a szükséges lépéseket megtették. Ferencz József 1875 elején értesíti Jakab Eleket, hogy kátéja elfogyott s új kiadásán dolgozik. Jakab Elek (febr. 19.) örvend e híren s ezt az utasítást adja: „Dolgozz, dolgozz, de a kéreg tágításán a természetes lassú munkássági mértéket tartsd meg. Értesz. Ugrani nem jó. Kalánnal adni be a bölcsességet s kivált a theológiai hitigazságot, az embereknek nem egészséges, mert te fungens aktiv pap vagy, nem, mint Simén, csak theológus. Szegény Jakab Józsi egy pár theológiai elveért lett tüzérré és Sziriában halt meg számüzetésben. Tágíts minden kiadással, de csak olyanokon, melyekre hogy az elmek teljesen el vannak készü've, meg leszel tisztán győződve.“

A Jakab Elek említette különbség, t. i. a fungens papság és a theológiai tanárság lesz az oka és talán a Ferencz József csendben, mérsékelten haladó és Simén radikális szellemisége közötti ellentét is annak, hogy az 1864-ben megjelent káté még cipeli a dézsi egyesség reánk erőszakolt hitelveit, melyeket már senki sem hisz és senki sem vall. Siménnek ugyanakkor megjelent *Szent történetek* c. munkája szerint, melyet az

<sup>18</sup> Erdélyi Protestáns Közlöny és Prot. E. és Isk. Lap, 1872. 1230. l.

alsóbb osztályok számára írt s melyet a püspök szintén megvizsgálván, célszerűen használhatónak s vallásunk elveivel megegyezőnek talált (E. K. T. 270. jk. p.), az unitáriusok Istent egyetlen egynek hiszik, Jézust valóságos embernek tartják s a szentlelket lelkünk ama mennyei erejének, amely minket igazságra vezérel.

Az első kiadás címlapján<sup>19</sup> ez áll: Az erdélyi unitárius vallásközönség E. Tanácsának helybenhagyásával. Az Előszóben olvassuk, hogy mivel az egyházi főtanács a konfirmációi vallástanítást 1853-ban „ujabban” is meghatározta s némely egyházkör már többször is felterjesztést tett e tárgyban, azért állította össze a kátét. Nem tartja tökéletesnek, „ami különben kátéknál szinte lehetetlen”. A második kiadás (1869) majdnem változatlan, csak egyes szókban és tételekben történt némi javítás. De rendeltetésében az a lényeges változás történt, hogy nemcsak konfirmációi vallástanításra használják, hanem tankönyvül is minden iskolánknál. A harmadik kiadás „javított és bővített”. Amint mondja, egyes tételeket világosabban, könnyebben érthetően fogalmazott. És bővítette a magyarázatokat. Hogy a képezdei tanulók szükségének is megfeleljen, kötelességeinkről egy kis erkölcstant vett bele. Arra az ellenvetésre, hogy igen terjedelmes, az a felelete, hogy jobb, mintha fordítva lenne s ideje már, hogy a vallástanítás is már valahára többről álljon, mint egy néhány tantétel bemagolásából.

Ennek a káténak a jelentőségét az unitárius hitelvek történeti kifejlődésében csak akkor tudjuk helyesen megítélni, ha összehasonlítjuk azzal a kátéval, amely ennek megjelenése előtt az egyház szimbolikus könyve volt.<sup>20</sup> Ez a Koncz Boldizsáré, melyet a tanulók nagy katechezisnek neveztek s amely 1854-ben sok latin kiadása után magyarul jelent meg.<sup>21</sup> Ferencz József nem szakít radikálisan és elvileg e káté tanításaival, hanem lassan és észrevétlenül távozik tőle. És ez annál feltűnőbb, mert ez időben vívja irodalmi harcait, melyekben a legfeltétlenebb vallási szabadelvűség híveül mutatkozik. E káté szerint az Isten bosszúálló, gondviselése kiterjed az angyalokra is és szörnyű fenyegetésekben is nyilatkozik, minők: lelki vak-ság, a szívek megkeményítése, a sátánok hatalmába adattatás és az örök kárhozat. Jézus Isten erejének megárnyékozásából, a szentlélektől fogantatott s asszonyi állattól született. Krisztust Istennek vallja, de az Atyának egy istensége is megáll s a

<sup>19</sup> Ferencz Józsi hittanár és a kolozsvári unitária eklézsia r. papja: Unitárius káté a konfirmációi vallástanításra. Kolozsvár, 1864.

<sup>20</sup> Katechezis. Azaz: Keresztyén vallásra való tanítás, mely az Erdélyben levő Unitária Eklézsiák és Iskolák szükségére az egyházi főtanács által most újonnan kibocsátott. Kolozsvárott. Nyomatott az ev. ref. kollégium betűivel. 1854.

<sup>21</sup> Dr. Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium története. 78 - 80. l.



FERENCZ JÓZSEF ARCKÉPE  
1858-ból.

különbség köztük az, hogy az Atya soha senkitől sem vett; a Krisztus pedig olyan Isten, aki mindeneket az Atyától vett. Isten kívánja tőlünk, hogy Krisztust, mint az Atyát tiszteljük és imádjuk, segítségül hívjuk és nyelvünkkel is meg valljuk, hogy az Úr a Jézus az ő Atyja dicsőségére.

A káté első és harmadik kiadása közötti különbség lényegesen nagy, különösen a hitvallás megrövidítése és új szövegezése és a Jézus Krisztus imádása kihagyása tekintetében. Az első kiadás szerint a hitvallás ez: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében és Jézus Krisztusban, az Atya Istennek egyszülött fiában, mi urunkban, ki fogantaték Szentlélektől, születék szűz Máriától, kízzaték Pontius Pilátusnak alatta, megfeszítették, meghala és eltemették, harmadnapra halottaiból feltámadta, felméne mennybe, üle az Istennek jobbjára, onnan leszen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat. Hiszem a Szentlelket, közönséges keresztény anyaszentegyházat, szenteknek egyességét, bűneinknek bocsánatját, testünknek feltámadását és az örökéletet. Amen“. A harmadik kiadás szerint ez: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében. Hiszek Jézus Krisztusban, az Atya Istennek egyszülött fiában, mi urunkban. Hiszem a Szentlelket. Hiszek egy közönséges keresztény anyaszentegyházat. Hiszem a bűnöknek bocsánatját és az örökéletet“.

A 3. kiadás szerint Jézus az Isten által megígért Messiás, a 10-ik szerint Istennek legnagyobb prófétája s az ő tudománya a legbiztosabb út Isten igaz megismerésére. A 3-ik szerint a Szentlélek ereje által született Máriától; a 10. szerint Máriától született Augustus római császár alatt, atyja József názáreti ácsmester volt, mindketten szegénysorsú zsidó szülők gyermekei. A 3. szerint Jézust a szentírás Istennek is nevezi; de a 10-ik szerint a kérdés ez: nem nevezzük-e Jézust Istennek is? A felelet pedig: Jézust mi nem nevezzük istennek, mert tudjuk, hogy ő valóságos ember volt. A 3. szerint Jézus isteni nevezetén nem értjük az ő örök istenségét, vagy az egy Istennel való ugyanazonosságát, mert tudjuk, hogy a Jézus Krisztus valóságos ember volt. A 10-ből a kérdés is, a felelet is kimaradt, illetőleg ez helyettesíti: miből tudjuk, hogy Jézus valóságos ember volt? Az 1. szerint Jézus abban különbözött más emberektől, hogy Szentlélektől fogantatott s benne bűn nem találtatott. A 3. a szentlélektől fogantatást magyarázza így: azaz teljes volt szentlélekkel. Az 1. és 3. szerint halála után harmadnapra feltámadott. A 10. szerint: az *írások szerint* harmadnapra feltámadott. Az 1. és 3. szerint Jézus a keresztséget e szavakkal rendelte meg: Elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Ez a

kérdés kimaradt a 10. kiadásból s ez helyettesíti: ki szerezte a keresztséget?

Igy reformálta kátéját lassan, csendben, lépésről-lépésre zajtalanul, észrevétlenül haladva a hitcikkek fogalmazásában, míg azok lerázták magukról azokat a történelem folyamán ránk kényszerített sallangokat, melyek a Dávid Ferenc tiszta unitárizmusával nem egyeznek. Mikor 1912-ben a 9. kiadást készítette elő, feljegyzéseiben elmondja, hogy az első kiadás megjelenésekor Fejér Márton nagyon meg volt elégedve. Bizonyos, „hogy jobbat írni ma sem tudnék“, úgymond, pedig hallotta, hogy vannak papjaink között, akik elavultnak tekintik s azon gondolkoznak, hogy egy jobbat kellene írni, amely inkább megfelel a mai felvilágosult és szabadabb gondolkozásmódnak. Ezzel szemben rámutat jegyzeteire, melyekben a legnehezebb kérdéseknek is oly magyarázatot adott, hogy azokkal a mai felvilágosult ember is meg lehet elégedve, ha nem akarja maga alól kirugni a kereszténység alapjait. S rámutat azokra a magyarázatokra, melyeket Jézus szentlélektől való fogantatásának, a születése körül felmerült csodás eseményeknek, a benne való hitnek, az általa végzett megváltásnak, feltámadásának, mennybemenetelének hitelveink szellemében való megértésére adott. Lehetetlen tovább menni, ha nem akarjuk kirugni magunk alól a kereszténységet. Különben kátéjának két pontjára büszke. Egyik a hitvallás, amelyet a régivel szemben kihagyásokkal megszövegezett. „Még most is csodálkozom érte, hogy hogy mertem én azt megtenni s hogy nem ütöttek rá azért a kezemre“. A másik, hogy Krisztus imádását és segítségül hívását kihagyta. Ezért meg is kapta a rovást Kovács Istvántól, aki azt mondta neki, hogy Dávid Ferenc bűnébe esett s méltán elítélhetnék, mint őt. Mire ő azzal védekezett, hogy igaz, hogy nem vette be Krisztus imádását és segítségül hívását, de mutassa meg nekem, hol van abban tanítva, hogy Krisztust nem kell imádni. „Igy gondolom én jövőre is a reformokat csendesen és zajtalanul eszközölni vallásunkban azon tételekben, melyek esetleg még reászorulnak. Tény az, hogy a Krisztus imádása és segítségül hívása, melyért Dávid Ferenc megszenvedett, ma észrevétlenül eltűnt hitrendszerünkől, nemcsak, hanem egyházunk szépen ráhelyezkedett a Dávid F. álláspontjára ebben a hittételben. Ismétlem, örömmel veszem, ha valaki az én kátémnál jobbat, a korszellemnek megfelelőbbet fog írni. Csak azt nem óhajtom, hogy olyan reformokon törje valaki a fejét, amelyekkel sokaknak a szemében ma is szálkaként álló egyházunknak biztonságát, keresztény voltát megingatná“.

A káté 1892-ben Grätz Mór ág. ev. lelkész fordításában németül is megjelent. Püspökké választásakor mondott programbeszédében a konfesszióról ezt mondja: „az idő, az alkotmányos kormányzás, a szabadsajtó és tudomány alakító



hatásának már is hasznos nyomai látszanak. E kölcsönös egymásra való hatás ezután is folyni fog s ez, valamint más felekezetek haladási és fejlődési irányai a reform utján természetesen továbbhaladásra bírnak minket is. E programadás azonban *megkötő természetű és az egyház joga lévén*, én legfeljebb Jézus ama tanítására utalhatok: legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes. Ehez képest nekünk szerintem e jelszónk lehet: *előre!*"

Én ebben a programban ellenmondást látok. Az *előre* jelszó és az egyház jogának mondott *megkötő természetű* program nehezen férnek meg egymás mellett. Az ellenmondás még feltűnőbb lesz, ha arra az irodalmi vitára gondolunk, melyet a Reformegylet kérdésében Szász Domokossal állott s melyben oly mély meggyőződéssel vitatta, hogy a vallásos hit és meggyőződés egyéni és nem egyházhatósági jog. Nincs igaza Dömötör Jánosnak Krizával szemben, mikor a háromszázados tordai zsinat ismertetése alkalmával hiányként említi, hogy nem foglalják jegyzőkönyvekbe azt az elvet, amit Simén az ifjú papokhoz intézett beszédében így fejezett ki: „*az unitárizmus nem alkot minden korra érvényes és híveit megszorító hitformákat*“. Hiszen láttuk, hogy igenis jegyzőkönyvbe foglalták, igaz, egy néhány évvel később. De Ferencz Józseffel szemben állapítsuk meg, hogy a hit és lelkiismeret feltétlen szabadságát hirdető pap és tanár, mikor a püspöki székbe kerül, a moderator enyhébb és szelidebb jelmezét veszi magára, miként a katolikus vagy orthodox protestáns főpapok is és megelégszik az irányítás helyett a mérséklés szerepével. Pedig Ferencz József nemcsak hirdette a szabadelvűség ígéit, hanem minden módot és eszközt megragadott, hogy a külföldi szabadelvű mozgalmak eszméi nálunk is elterjedjenek s a szabadelvű vallásos kongresszusokon elhangzott előadásokat magyarra fordította. Aztán nem utolsó sorban siettették ez eszmék térfoglalását az Angliában járt theológusok is.

A lelkész kör megalakulván, gyűlései a legliberálisabb szellemben foglalkoztak a vallás kérdéseivel. Az unitárius egyház, sőt a Keresztény Magvető is tért nyitott a kérdések tárgyalásának. A vallásos orthodoxia és liberálizmus között vita folyt az *Unitárius Egyház* hasábjain, melyet „*Teendőink hitéletünk fellendítése érdekében*“ c. névtelen cikk indított meg (1913. 1. sz.). Szerzője Bedő Albert. Az egyházban észlelhető szellemi és anyagi hanyatlással kezdi, melyet úgy lehet megállítani, ha ápoljuk a vallást, melynek „*hittételei történelmi kapcsolatban állanak többrendbeli országos törvényeinkkel és amely törvények ma is és mindenkor öröködnék vallásunk élete és védelme felett*“. Az, hogy akadtak egyes tanárok és papok, „*akik szűkebb látókörű felfogásuk szerint*“ egyik-másik hittételt mellőzendőnek, vagy helytelennek tartják, vagy a fegyelmetől

való félelem hiányában helytelenül hirdetik, nem változtat e hittételek törvényes erején, mert „akik magukat unitáriusoknak vallják, kötelesek tiszteletben tartani, a hivatalos közegeknek pedig éppen nem szabad másként tanítani”. „Ha pedig nem tartják magukat hittételeink szerint gondolkodó unitáriusoknak, hagyják el az unitárius vallást... De mindaddig, míg az unitárius egyháztól nyert jövedelmeket azért élvezik, hogy hittételei okszerű terjesztését szolgálják, annak ellenkezőjét cselekedni nem áll szabadságukban. „Évek óta elszomorodással tapasztalja, hogy az ú. n. szabadgondolkozók hitéletünk erősegeinek alapköveit szakadatlanul rázkódtatásoknak teszik ki s egyházunk közbecsülésének ártanak. Ezeknek „az egyházi félszogségeknek” gátat kell vetni. Erre megindult a vita, melyben ij = Ürmösi József, Benczédi Pál. Az egyik orthodox = Barabás István, Józán Miklós, a Szerkesztő (= Péter Lajos), Siculus (= Bedő Albert) és a püspök vesznek részt.

ij. (Szerény kis orthodoxia. 2. sz.) egyetlen tételében sem ért egyet az ismeretlen íróval, mert ma minden felvilágosodott ember annak örvend, hogy a hit és lelkiismeret szabadsága uralkodik s nem vagyunk a törvény betűjéhez kötve. És mert magától a püspökétől tanulta, hogy Jézusról életrajzot írni már magában bevallása annak, hogy ő ember volt. Mert ki lenne olyan vakmerő, hogy Isten életrajza megírására vállalkozzék? Benczédi (Haladás a vallásban. 3. sz.) szerint az ismeretlen író az egyház egész vezetőségét sujtja átkával. Ha Csernoch beszél így, azt még megérti. De mást tanítani, mint amit hiszünk, intellektuális lelkiismeretünk beszennyezésének tartja Harnack-kal. „Az egyik orthodox” (Szerény kis orthodoxia. 3. sz. 39. l.) a papképzés hiányaival akar takarózni s közben a névtelen álláspontját támogatja. Józán szerint (Két Közlemény. 4. sz. 49. l.) az unitárius egyház a szabadság és a progresszív gondolat elvét tagadná meg, ha a jogfolytonosság talajáról eltántorodnék és végső intelme ez: Orthodoxok és liberálisok találkozzanak a középúton „üres viták, meddő panaszkodások helyett” az unitárius gondolat hirdetésében, mely „lélek és élet”. A szerkesztő (Az igazi út. 5. sz. 66. l.) helyteleníti a kérdés ilyen beállítását: orthodoxia vagy liberálisizmus? A vitát megindító cikk igazi célja: a benső hitre és mély vallásos érzésre nevelni. Az igazi út: a Józán mutatta Krisztus tanításain alapuló evangéliumi hit. Benczédi újból hozzászól (Teendők hitéletünk fellendítése ügyében. 5. sz. 67. l.) s arra a végső eredményre jut, hogy konfessziók és dogmák kedvéért nem tesszük kockára sem az őszinteségünkbe vetett bizodalmat, sem a mai ember komoly vallásos meggyőződését. A konfessziók megtették a maguk idejében a maguk kötelességét, most pedig nyugodja-

nak csendesen. Ezután Siculus (Üres viták, meddő panaszkodások. 6. sz. 87. l.) szól bele a vitába s erővelteljes szavakkal keresi a kapcsolatot a történelmi multtal, melytől eltántorodni „egy a magyar unitárius lélek és élet veszélyeztetésével s a szabadság és progresszív gondolat elvének megtagadásával... Bármilyen nagybecsüljük is az Amerikából és Angliából portált liberális vívmányokat, elfelednünk soha sem szabad azt a tényt, hogy a magyar unitarizmus magyar történelmi fejlődés eredménye, magyar törvények oltalma alatt áll, magyar törvények adta jogok élvezője és csak a magyar országos törvények által jóváhagyott keretek között építheti fel a léleknek és életnek templomát. Ez a kérdés sarokpontja.“ Ismétli, hogy a főtanács által megállapított konfessziókat minden papnak kötelessége megtartani. S nem üres vita, ha multunk megbecsüléseért küzdünk, „hanem vitázunk azért, hogy abban a nagy kaoszban, mely egész egyházi külső ténykedéseinket elborította, egyszer valahára rend legyen; hogy ne hirdessünk tizféle hitvallást és ne kereszteljünk, ahányan vagyunk, annyiféleképen“.

Vári a lelkész körbölöni gyűlésén mondott megnyitójában (A lelkészi munka. 8. sz. 119. l.) kitér erre a vitára s helyteleníti a hitbeli felfogások szinte veszedelmes mérveket öltő kiélezését és szembeállítását. Felfogása szerint az unitarizmus nem megkötött rendszer, nem a dogmák előtt való meghódolás, hanem élő hit és fejlődő élet s ezért tiszteletben tartja az egyén hitbeli felfogását és vallásos meggyőződését. Ezért kebelében a legkülönbözőbb felfogású emberek megférnek egymás mellett. Miért közösítenők ki egyik a másikat az egyházból? „Hiszen a hit annyira az egyén sajátja, annyira legbelsőbb lelki világához tartozik, hogy ahoz tulajdonképen a világnak semmi köze.“

Ez az irodalmi vita aztán hivatalos eljárás és nyilatkozat tárgya is lett. A püspök 1913 ápr. 30-án a budapesti eklézsiában vizsgálatot tartott, Bedő Albert gondnok üdvözlő beszédjében rámutatott azokra a ténykedésekre és nyilatkozatokra, melyek nem egyeznek a konfesszióval és a káté tanításaival s minthogy ezek ellen eddig semmi intézkedés nem történt, kéri a püspök hathatós intézkedését már a szükséges jó rend érdekében is. A püspök válaszában nem látja a helyzetet annyira aggodalmasnak; ha volt is néhol a szokástól eltérő gyakorlat az istentisztelet rendjében, mindig megtalálta a módját, hogy a visszaélés házilag orvoslást nyerjen. „S bár a vizsgálódó lélek szabadságát, kivált a theológiai tudomány terén megkötni nem óhajtja, a maga részéről megnyugtatót kívánja a gyülekezethez, hogy ezután is arra fog törekedni, hogy hitelveink sértetlenül fenntartassanak“.

E vita közben tartotta Lőfi Ódön 1913 október 25-én a

lelkész körben felolvasását.<sup>29</sup> Vezetőgondolata az, hogy a nagy reformáció egyetlen pozitív eredménye a hitjavítás terén Dávid Ferenc kijelentése: a hit Isten ajándéka. Az unitarizmus ez elv elfogadásával „megszabadította magát a tömegvallás minden kárhozatos befolyásától és az egyén vallásává finomult”. Az ember följebb emelkedésére nincs szüksége semmi dogmára, semmi csudára és érthetetlen tanokra. A tömegvallások elveszítik a hitélet ébrentartásában a vezérszerepet s helyüket csak az egyén vallása pótolhatja. „Erre pedig egyedül az unitarizmus képes, mely hitet nem farag, hanem isteni ajándékként veszi s mint olyannal él és halad minden lehető emberi célok felé”. E felolvasáshoz alapos és részletes vita fűződött, melyben résztvettek Boros, Kiss Sándor, Józán, Csifó, Lőrinczi István, Vári és a püspök.<sup>28</sup> Ferencz József szerint az individuális vallás jogosultsága ma már nem is kérdés tárgya. Hiszen országos törvény gondoskodik arról, hogyha valaki egyéni vallásos meggyőződésével nem tud belehelyezkedni egyik vagy másik egyház által megállapított hitvallás keretébe, felekezetenkívülivé lehet. Más kérdés azonban, hogy individuális vallással lehet-e egyházat alapítani? Nem lehet. Ezért aki valamely egyházhoz akar tartozni, kénytelen az az által megállapított hitvallást elfogadni s vallásos nézetét egy s más pontra nézve alárendelni, vagy kiegyeztetni egyháza hitvallásával. És alkalmat vesz magának, hogy előadja nézeteit a keresztelési formula megváltoztatása, az áldozócsüdtörtök eltörlése és egy újabb káté iránt elhangzott kívánságokat illetőleg. Amidőn kátéját a 9. kiadása előtt átnézte, nem talált benne semmit, amit ki kellene hagyni, vagy módosítani a tudomány haladásával összhangba hozatala végett. A keresztelési formula és áldozócsüdtörtök eltörlése „a vallásos meggyőződés egy-egy céltévesztett nyilvánulása”, mely addig, míg a püspöki székhelyen ül, nem történhetik meg. „Mert csak egyházi legőbb hatóságunk, az egyházi főtanács határozataival érvényesülhetnének. Egyházi főtanácsunkat pedig hitviták színhelyévé tenni nem hiszi, hogy ma valaki óhajtaná. Ehez képest figyelmezteti is a lelkészeket, hogy tartsák magukat szorosán azokhoz. Mert ellenkező esetben kénytelen lenne a legszigorúbb eljárást alkalmazni azokkal szemben, akik individuális vallásos meggyőződésükből indulva ki, egyházunk megalapítása óta megállapított és gyakorolt keresztelési formuláját megváltoztatni megkísérelnék s az áldozócsüdtörtököt, ezt az általános keresztény ünnepet ünnepnapnak tartani elmulasztanák”. A lelkész kör gyűléséről *Spectator* (=Szász András) ad értesítést (U. o. 179. l.) s a püspök nyilatkozatát konzervatív álláspontnak minősíti, mely-

<sup>29</sup> Az unitarizmus az egyén vallása. K. M. 1914. 18–24.

<sup>28</sup> Részleteket l. K. M. 1913. 370–376.

nek elve, hogy „haladni kell, de szaladni nem szabad“. Az az érve pedig, hogy némelyek még így is kétségbevonják keresztény voltunkat, szerinte nem győzött meg mindenkit. Máskép ítéli meg a püspök felfogását Gálfi,<sup>24</sup> aki Duszik Lajos hasonló című értekezését (Ev. Lap, 1914 március 14. sz.) bírálva, erre az eredményre jut: „A lélek szent kényszere azt mondja a dogmai igazság ellen: veled, ameddig lehet, nélküled, sőt ellened, ahol kell“. A nálunk is épen felszínen levő kérdésre „a feleletet valószínűleg a leghelyesebben adta meg a mi szabadelvű egyházunk szabadelvű püspöke, t. i. hogy mindig megtalálta a módot, mellyel a visszaélés orvoslást nyert, de a vizsgálódól élek szabadságát, kivált a theologiai tudomány terén, megkötni nem óhajtja“.

Ugyanez évben folyt Gálfi Lőrinc és Vári között egy irodalmi vita, amely tárgya szerint szintén ide tartozik. Vári a II. gimn. o. részére tankönyvet írt az Újszövetségről, melyet Boros és Gálfi bíráltak s nem ajánlották elfogadásra. Gálfi a megalkuvást nem ismerő, se előre, se hátra nem tekintő merev racionalizmus álláspontján áll, amelynek a bibliai kritika alapján kiméletlenül vonja le összes következményeit. Elveti a Jézus születése és keresztelése körüli legendákat, csodás gyógyításait, ördögűzéseket és jövendöléseket, a feltámadás utáni ténykedéseket, mert nem mesét és mithológiát akar tanítani, hanem történelmet. Nem ismer „középlényeket“, mert helyesli püspöke felfogását, hogy istenről életrajzot írni nem lehet, sőt megtestesült istenről, fél-, vagy negyedistenről sem“. Vári nem megy el a radikálizmus végső határáig, nem dobja el a legendákat, hanem igyekszik úgy eljárni, hogy a kecske is jóllakjék s a káposzta is megmaradjon, azaz a hit is megmaradjon s a tudás is kielégítették, mert a kis gyermekeket „tejnek italával“ akarja táplálni. Gálfi épen ezt kifogásolja nála, ezt „az érthetetlen fából vaskarikát“, ezt a liberálizmust mutatni akaró orthodoxiát, amely minden lehetetlenséget átvitt értelemben vesz és félremagyaráz. Gálfi szerint csak e két szélsőség van: orthodoxia és racionalizmus. Vári szerint csak e szélsőségek között lehet igazi élet. Vári ott akarja végezni a vallástanítást, ahol Gálfi kezdeni szeretné. Az alsófokon a legendákkal átszőtt Jézust adná a kisgyermeknek s fenn a minden legendától megtisztított történelmi Jézust.

Ugyanez évben foglalkozott Boros a vallásszabadság és a hittételek közötti viszony fejtegetésével a párizsi vallásügyi kongresszuson tartott előadásában.<sup>25</sup> A kredók és konfessziók ma már csak olyanok, mint a középkorból fennmaradt várfalak és tornyok. Kedves emlékek, de csekély értékűek. Ma már

<sup>24</sup> Dogma és szabadkutatás. K. M. 1914. 84—90.

<sup>25</sup> Vallásszabadság és a hittételek. K. M. 1913. 303—309.

nem eszközei az üdvösségnek. „Az egyházak vagy teljesen felhagynak a hittételekkel, mint a szent élet eszközeivel, vagy pedig átalakítják az idő és a koronkénti nemzedékek kívánsága szerint“. Mi ma követeljük az egyén és a nagy sokaság részére a szabadságot. A vallás dolgában a szabadság azt jelenti, hogy „mindenki kövesse lelke sugalmát s ne ragaszkodjék sem a konfesszióhoz, sem egyes szavakhoz, mert a betű öl, a lélek megelevenít“.

Ferencz József megalkuvást nem ismerő vallásos liberalizmusával, annak érdekében folytatott irodalmi vitáival, a szabadelvű vallásos gondolkozók munkáinak magyarra fordításával s akörüli éber gondjával felhúzta a vallásos szabadelvűség zsilipjeit. A papság fiatalabb nemzedéke, különösen az Angliában tanultak nagy örömmel kapcsolódtak bele ebbe az irányba, sőt a fiatalság lendületével még túlozták azt. A káté és konfesszió kérdésében azonban mérsékelt volt és fékezni akarta a lendületes előtörést. Amit a fiatalság nem értett s még tőle sem igen akart elfogadni. Úgy járt, mint a Goethe bűvészinasa. Felidézte a szellemeket, melyeken azután nehezen tudott úrrá lenni.

#### b) *Unitárius Kis Tükör.*<sup>26</sup>

E könyv nem egyéb, mint — ahogy teljes címe mondja is — az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásainak rövid foglalata. Célja volt az olvasóközönség tájékozása és e kérdések népszerű ismertetése. A mai unitárius olvasónak nem sok újat nyújt ez a könyv. De a maga korában, mikor az unitárius vallás ismerete az unió és az 1848. évi 20. t.-c. után Magyarországon terjedni kezdett, rendkívül hasznos szolgálatot tett. A közönségre gyakorolt hatást híven tükrözik azok a megjegyzések, melyekkel Jakab Elek leveleiben kíséri e könyvet. 1875 elején (febr. 19.) írja neki: „Munkád valódi tükör, látjuk benne multunk, jelenünk, derengő jövőnk félhomályban, félderüben“. Túlzott reményeire mutat ez a kijelentés: „a Kis Tükört 100.000 példányban is nyomathatod, olyan idők jöhetnek“. Az emberek lelke a vallásos szabadelvűség ama hatalmas áramlásában tele volt az unitárius vallás hódító erejébe vetett vérmes reményekkel. Március 9-én írja, hogy ismertetésre tért kért Ballagitól, aki így felelt neki: „Jaj de pompás kis könyv az, hogyne adnék...“ Bizony, ügyes emberek Önök. Tudják, hol kell fogni a dolgot. Bár minden felekezett dolgoznék ilyet“. Jakab Elek kifogásolja, hogy az oktatás és nevelésügy teljesen kimaradt. Hogy mennyire ismeretlen volt vallásunk a magyarországi olvasó előtt, kiérzik már Jakab

<sup>26</sup> Unitárius Kis Tükör, vagyis az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai rövid foglalata. Kolozsvár, 1875.

E. ismertetésének (Prot. E. és I. Lap, 1875. 327–332. l.) bevezető soraiból: „Ne ijedjen meg a magyar protestáns e könyvtől s akiket az előtte bemutat. Háromszázéves szenvedőtársaival találkozik benne, akik a hit és lelkiismeret szabadságáért küzdenek, mint ő, magyarok, mint ő, hazaszeretők, mint ő, akiket a vallás kérdéseiben és hit dolgaiban erős, komoly elhatározások s mély és igaz meggyőződés vezérelnek, mint őket és akiket tőlük csak azon ószövetségi igazság választ el: Halljad Izrael, én vagyok az Úr és nincsen több Isten, hanem csak egy . . .” Higyje el a magyar protestáns, hogy amely széltől az unitárius fázik, az őt sem melegíti . . . Közös forrásból jó bajuk, onnan, hogy mindkettő mások szemüvege nélkül, a konciliumi végzések és csodák nyűgétől szabadult értelemmel kívánja vizsgálni az emberi tudás minden tárgyait és így a vallási dolgokat is . . . E kis könyv nem akar fenyegetés lenni egy felekezetnek is . . ., hanem rokonszenvet kér azok iránt, akiket képvisel . . . Aki annyi ideig volt elnyomva s létjoga a szabadság: üldözővé válni nem fog soha”. A hittani részről nem ad kivonatos ismertetést, mert az abban az alakban „szép, megragadó és nagyértékű”. Az unitáriusok a Szentírásból csak azt fogadják el, ami Jézus életének s beszédeinek szellemével s egyszersmind a józan észsel és lelkiismerettel is megegyezik. Azután röviden és világosan tárgyalja és cáfolja az unitarizmus ellen felhozni szokott két vádat. Egyik az, hogy az unitárius vallás a józan értelmet még a Szentírásra nézve is vizsgálóbíróul állítván fel, ezáltal kételyt támaszt a kijelentés iránt. A másik az, hogy nem egyéb, mint meddő tagadás, tehát nem tarthat igényt a pozitív vallások előnyeire. Nem tehetem, hogy az elsőre adott feleletét, amely egész hittani felfogására alapvető jelentőségű, ne idézzem: „A mi meggyőződésünk az, hogy a kijelentés igazságát csak a józan ész világánál ismerhetni meg. Mi tudjuk, hogy ahol a hit kezdődik, ott a tudás határa végződik. De azért nem tartjuk helytelennek a hit tárgyait is alávetni a józan ész kriteriumának, különben minő alapon dönthetnők el azt, hogy mit higyjünk és mit ne higyjünk. Ha a józan értelem jogát kétségbevonjuk, úgy a vallásban minden babona jogosult s az ördögűzésben, tisztító tűzben, a szentekben való hit ép úgy helyet foglalhat valamely hitrendszerben, mint az Istenben való hit. Egy szóval: mi nagyfontosságot tulajdonítunk a józan értelemnek épen azért, mert enélkül számtalan tévelygésnek lennénk kitéve lépten-nyomon”. Az egyházalkotmányi rész Jakab Elek szerint olyan eredeti, egyszerű és józan ész kívánalmain alapuló, mint a hitrendszer. Kiemeli a szertartások gyönyörű leírását s végül azt mondja, hogy az író a tudomány nevében is köszönetet érdemel, hogy *teljesen ismeretlen téren* például szolgáló rövidséggel teljes tájékozást nyújtott az érdeklődőknek és ta-

nulnivágyóknak. Következő levelében (III. 21.) a Tükörről azt írja, hogy nagy szenzációt keltett írója s ismertetője iránt. A kifogását meggondolás után elhagyta: „Legyek inkább egyoldalú én, mint hiányos a Te koncepciód”. S mikor azt hallja, hogy az író a második kiadásról gondoskodik, lelkesülten kiált fel: „Vivat! Derék fiú vagy Józsi barátom!” S szeretné, ha a történeti részbe az újabb felfedezések eredményeit bele tudná vinni. Az Erdélyi Prot. Közlöny (1875. 80. l.) „nem csekély hézagot pótló műnek” mondja, mert a magyar olvasóközönségnek eddig nem volt módjában „átpillantást szerezni magának az egész unitarizmus mivolta felől”. Ez a kis füzet rövidbe foglalva s igen népszerű modorban vázlatos, de egész képét mutatja fel, mint egy tükörben, az unitarizmus keletkezése, terjedése s küzdelmei történetének. Kénytelen elismerni, hogy, célját tekintve, semmi kívánnivalót nem hagy fenn s legfeljebb azt óhajtotta volna, hogy a hitelvek vázlatát ne szorította volna oly rövidre. De mentségül megjegyzi, hogy e tekintetben vannak részletesebben kidolgozott műveik. Az Evangéliumi Prot. Lapban (1875 jún. 25. sz.) B. F. (Balogh Ferenc) azt mondja a könyvről, hogy „az ingatag hitűeket képes megszédíteni” s ismétli felfogását, mely ellen Ferencz József ismétlen védekezett, hogy az unitarizmus „jellemző sarktanjára” nézve ószövetségi állásponton maradt el s erre vihető vissza a kebelében feltűnt szombatosság. Különben az unitárius hitelvek „csábító színben tüntetvék fel, a dogmák nevei is megtartvák, de teljes magv nélkül, p. o. feltámadás, alatta azonban csak a halhatatlanság értetik”. Mire a K. M. (1875. 345—346. l.) azt jegyzi meg, hogy B. F. dogmáit manapság épgyomrú, illetőleg épeszű ember nehezen veszi be s épen alapdogmánk az a sarokpont, melyen az emberiség a tudomány fénye mellett is megtartható a vallásnak.

A Kis Tükör 1881-ben második, 1899-ben harmadik kiadásban jelent meg, ami mutatja, hogy nemcsak unitáriusok, hanem a nagy közönség is érdeklődéssel fogadta és olvasta egyházunk addig kevésbé ismert történetét, hitelveit, alkotmányát és szertartásait. A második kiadás bővítve van, a történelmi rész teljesen átdolgozva. Ez oly szépen és élénken van írva, hogy alig tudjuk letenni kezünkől, míg egészen végig nem olvastuk. A harmadik kiadás rendszere annyiban változott, hogy fejezetekre és címekre osztotta, hogy tankönyvnek jobban lehessen használni. (K. M. 1899. 287. l.) A könyv német fordításban is megjelent 1879-ben Bécsben s a németek között is figyelmet keltett. Bonorden<sup>27</sup> az orthodoxia és a libe-

<sup>27</sup> Das Elend und die Not der protestantischen Kirche. Sendschreiben nebst Aufforderung Unitarische Gemeinden in der prot. Kirche zur Abhülfe der Not zu bilden und zu gründen. Herford, 1881.



rálizmus szélsőségeinek leküzdésére azt ajánlja, hogy azok a papok, akik a hitcikkelyek tartalmával nem értenek egyet s a szentháromság tanát nem ismerik el, lépjenek ki az országos egyházból s alapítsanak unitárius egyházakat. Hivatkozik a Kis Tükörrre, szószerint közöl belőle 6 hitcikket. Megalázónak tartja Poroszországra, a theológusokra, hogy Erdélyben nagyobb lelkiismereti szabadság van, mint Berlinben. Ez a hivatkozás mutatja, hogy a németek között is figyelmet keltett a könyv.

### c) *Hittan.*

Ezt a könyvét<sup>28</sup> középiskolák számára írta a 70-es évek elején s azóta kéziratban használták középiskolai és képezdei tanulók. Nyomtatásban csak 1902-ben jelent meg s II. kiadásban Gálfi és Vári átdolgozásában 1930-ban. Rendszerét Kehrtől (Der christliche Religionsunterricht in der Volksschule, Gotha, 1870.) vette. Az átdolgozás az Isten létére vonatkozó bizonyítékok (20—25. §-ok) kihagyásából áll. Bevezetés után, mely a vallásról, kijelentésről és szentírásról közöl ismereteket, 4 része van: I. Istenország uráról: az Istenről, II. Istenországának polgáráról: az emberről, III. Istenországának alapítójáról: Jézusról, IV. Istenországának megvalósulásáról: a keresztény egyházzal. Végül az utolsó fejezet Függelék címen a különböző vallásfelekezetekről. A vallás lényegéről való felfogása itt mélyebb és igazabb, mint Kátéjában s Isten lényéről való tanítása e két könyvében nem mindenekben egyező. Tanulságos ezért ezt a könyvét Kátéjával összehasonlítani. A vallás a Káté szerint „istennek megismerése és tisztelése“. A Hittan szerint „az embernek valamely felsőbb, az emberi erőt meghaladó lényhez, vagy általában lényekhez való viszonya s ezen viszony eleven érzetéből származó kegyes és erkölcsös életnyilatkozat“. „A vallás alapja az érzelem, mert minden igaz vallás tulajdonképpen a szív vallása.“ Az igaz vallás az érzelemből származik, de az értelem által tisztul meg s az akarat erejében, vagy a cselekedetekben nyilvánul. Különbség van a *vallásos hit* és a *hitvallás* között. „A vallásos hit az embernek az a belső ki-magyarázhatatlan *állapota*, mely szerint minden gondolatunk, érzésünk és cselekedetünk Istenre irányul. A hitvallás pedig a vallásos hitnek csak egyes, szakadozott s néha nagyon is hiányos kifejezése. Ez pusztán szavakból, amaz életből és cselekedetekből áll.“ A kijelentésnek a káté szerint meg kell egyeznie az Isten méltóságával és a józan okossággal. A hittan szerint a kijelentés *egyetemes és különös*. Amazt *minden* ember megnyeri a természetben, lelkiismeretben és történelemben. Emezt Isten csupán egyes kiváló egyéniségekkel közli. Kijelentett vallás

<sup>28</sup> Hittan unitárius középiskolák számára. Ko'ozsvár, 1902,

ez utóbbin alapszik, a természeti az előbbin. De a kijelentett vallás a természetivel nem ellenkeezhetik, mert amannak ez szolgál alapjául és kiindulásul. A természeti vallás segít megkülönböztetni az igaz kijelentést a hamistól, mert csak az a kijelentés lehet igaz, melyet a természeti vallás is igaznak ismer el, minthogy gondolni sem lehet, hogy Isten a kijelentett vallásban másként nyilatkozzék, mint a természetiben. Az ihletésről a káté ezt tanítja: „*azt mondják, hogy a Szentkönyv megírására isteni erő lelkesítette és segítette a szent írókat*”. A hittan szerint az ihletést oly értelemben, hogy a Szentírás írói „*az Isten különös ihletésében részesültek s csak azt írták be, amit Isten nekik sugallott s mintegy tollba mondott*”, ma már józan ember nem fogadja el. Mert a Szentírás ihletése nem a szavakban, hanem a tárgyban keresendő. A káté szerint hitünk zsinórmértéke az *egész* szentírás, a hittan szerint azonban az ószövetségnek csak azon tanításai és parancsai, melyek az újszövetségével egyeznek. A káté szerint a vallás Istennek *megismerése*. A hittan szerint Istenről *nem* *szerezhetünk* magunknak közvetlen ismeretet. Ennek ellenére kedvtelve fejtegeti Kant érveit Isten léte mellett. Az Isten *legfőbb* valóság lévén, ilyen *egynél több* nem gondolható. A tökéletesség fogalma minden további fejlődést kizár s azért az Istenen kívül senki- nek másnak nem tulajdonítható. Gálfi és Vári átdolgozásukban az Isten létét bizonyító öt érv pusztá felsorolása után azt mondják: „*Ma már feleslegesnek tartjuk Isten létét ilyen külső érvekkel bizonyítani, mert akinek nincs hite, annak ezek felsorakoztatása és megismerése sem ad. Akinek pedig van, annak nincsen szüksége külső bizonyítékokra. A hit nem kívülről szerzett tudás vagy ismeret, hanem belső érzés, lelki meglátás és tapasztalás. Nekünk az Istennel való viszonyunkban nem tudományos ismeretre van szükségünk, hanem személyes tapasztalásra, lelki közösségre, amelyből mindég újabb erőt, világosságot és vigasztalást nyerünk*”. (30. l.) A káté tanításai Jézusról óvatosak, lassan előrehaladók. A hittanban természetfeletti fogantatásról szó sem esik. És kereken kimondja: *Jézust legalább abban az értelemben, amint Istent szoktuk, imádni nem kell.*

Ferencz Józsefnek a hittanban a vallásról való felfogása túlmegy a felvilágosodás racionalizmusán s a Schleiermacher mélyebb világnézetére mutat. A kijelentés magyarázata nem theologiai, hanem ésszerű, pszichológiai ismereteken nyugszik. Tulajdonképen csak a természetit ismeri el igaz vallásnak akkor, mikor a kijelentett vallás tanításait a természeti ellenőrzésének veti alá. Sokszor kérdezték a 18. század felvilágosodottjaitól: vajjon hisz-e valóban a szoros értelemben vett ú. n. különös kijelentésben az, aki ennek az igazságait a józan ész fóruma alá helyezi? Isten egységét, tökéletességét, legfőbb valóságát egészen a Leibniz, Wolff szellemében a logika alap-

elveivel támasztja alá. Buzgón sorakoztatja fel létét bizonyító érveket. Pedig Kant óta tudjuk, hogy a tiszta ész nem vezet el az Isten létehez, melyet csak a gyakorlati ész követelményei támogatnak. Az Isten létét a gondolkodás nem tudja megragadni, csak a lélek titkos érzése és sejtése. Ezt a Schleiermacheri gondolatot kellett volna érzésével megragadni, amint hogy egy ízben hatalma alá is kerítette. De nem lett volna szabad a logika, a megismerés, a gondolkodás lidércfényétől elvakítva hatalma alól kiengednie, mert az Isten felséges lényét fogalmak rendszerébe, meghatározások korlátai közé befoglalni nem lehet. Így megszabadult volna a racionálizmus és a supranaturálizmus zsákutcájából. Hiába hirdeti, hogy a vallásos hit alapja az érzelem, és ez valami belső „kimagyarázhatatlan” állapot. A másik pillanatban megfeledkezik róla s mindent meg akar értetni, mindent megmagyarázni, azt is, kit „a bölcs lángesze fel nem ér, csak titkon érző lelke óhajtva sejt”. Az istenhithez vezető út nem felfelé visz a világos tetők felé, hanem lefelé, a lélek tudattalan mélyeibe és homályába, amaz irracionális gyökerekig, hol a kimagyarázhatatlan ösztönök és érzelmek fészkelnek. Ahol van az őseredet, az egyéniség kútfeje és forrása.

#### d) *Egyházszeretési dolgozatok.*<sup>29</sup>

12 keresztelési, 12 úrvacsorai és 10 házassági beszéd. Két célja volt ezzel a művével. Ismertetni akarta az unitárius vallást, melyről még most is sok balvélemény uralkodik és segítséget akart nyújtani paptársainak. Az a tapasztalat indította megírására, hogy a keresztelési, házassági és úrvacsorai agendákat, ami a papi háznál egy-két ember jelenlétében vagy szűk családi körben történik, a papok nagy része nem végzi kellő gonddal. Ez pedig nagy hiba, mert nincs jobb alkalom a lelkek megnyerésére, mint ezek. Többször tapasztalta, hogy mélyebb hatást tudott tenni hallgatóira, mint prédikációi által. Az Agenda a protestáns istentisztelet és szeretési „legsarkalatosabb része”. Megjelenését a K. M. (1878. 122. l.) azzal adja hírül, hogy irodalmunkban „a maga nemében első gyűjtemény” belbecsénél és eredeti eszmékben gazdag tartalmánál fogva. Szerény unitárius irodalmunkat gazdagította. Kiemeli széles ismeretkörét, magas szinten mozgó gondolkodását, tiszta logikáját és világos stílusát, amely teljesen mentes a hivatalos theologiai és nehezen érthető konfesszionális kifejezésektől. Mintaszerű beszédek abban, hogy miként kell és lehet ilyen alkalmakkor a vallásosságot ébreszteni, sőt élénkíteni. Dézsi Gyula (Erdélyi Prot. Közlöny, 1878. 239. 255. l.) nagy elismeréssel szól a munkáról, melynek érdeme nem a retorika mes-

<sup>29</sup> Egyházszeretési dolgozatok (Agenda). Budapest, 1878.

terfogásai, „hanem az az igazi kedélymelegség, őszinte hang, vallásos erő, emelkedett gondolkodás, amelyek szavait mintegy belopják az emberi szívbe . . . Ezek a sajátságok teszik beszédeit élvezetesekké és tanulságosakká s különböztetik őt meg korunk nem egy egyházi írójától“. Dícséri a beszédek invencióban nyilvánuló erejét, melyek között nincs egy is, „amely némi részben kitűnő ne volna“. Az úrvacsoraiak bizonyos vallásos ihlettséggel teljesekek“. A házassági beszédekben zamatosság, nemes érzés, keresetlen egyszerűség nyilatkozik és bizonyos csín a gondolatban és kifejezésben. Farkas József (Prot. E. és I. Lap, 1878. 464. l.) szerint a várakozásoknak nemcsak teljesen megfelel, hanem azt számos helyen messze felülmulja. „A mű minden lapja tanulságot tesz szerzőnek tiszta, józan észjárása, nyomon haladó logikája, csínosságra törekvő ékes stílusa felől, s főleg arról, hogy mindenik beszéd valódi vallásos kebelből s oly lelkipásztortól ered, ki komoly lelkiismeretességgel igyekszik hivatásának megfelelni“. Keresztelési beszédei „ritka gyöngyei“ egyházi irodalmunknak. Itt már nemcsak a vallásosan ihletett pap, de a gyengéd érzelmű férj és apa is feltűnik. Sokszor azt hisszük, hogy saját kis gyermeke bölcsője mellett áll s saját lelke örömeit, reményeit, aggodalmait tolmácsolja, oly igazán, oly élénk vonásokkal s oly meghatóan rajzolja az apa és anya lelkiállapotát. Úrvacsorai beszédeit — Dézsivel szemben — „kissé szárazaknak“ látja s az unitárius egyház úrvacsora tana száraz emlékeztető jellegéből eredtetni. „De azért szépek ezen variációk is“, — mondja előbbi megállapításával ellentétben — s ha szóról-szóra nem használhatók is protestáns lelkész által, (!) de ilyen beszédek készítésénél felhasználhatók. A házassági beszédeknel „ismét a keresztelési beszédek gyöngédlelkű szerzőjével találkozunk“. Én legsikerültebbeknek tartom keresztelési beszédeit. Az a világos, hideg, logikus elme, aki máskor mindig csak az értelemhez szól, itt elhagyja a fejtegetés száraz hangját s a szívhez szóló gondolataival annak húrjait igyekszik megrezegtetni. Az az ember, aki e meleg sorokból beszél, mint apa is állott aggodalmak között a szülőanya betegágya mellett s remegő gondolatok között kérte az Isten segítségét az életrehívásért s mint apa maga is ringathatta azt a bölcsőt, melynek örömét semmi mással felmérni és hasonlítani nem tudja. Gyermekhang nélkül nem tökéletes a házasság összhangja s ki tudott valaha megilletődés nélkül nézni egy anyát karjai között tartott csecsemővel? A szülői hajlék legfőbb ékessége a gyermek s az édesanya nem terhet visz, hanem természetből vett szent hivatást teljesít, mikor a bölcső mellett áll. A második gyermek már azért is öröm, mert az első szerető testvért talált. És nem boldogság-e tudni, hogy vannak lények, akiket nem az érdek, hanem a szeretet érzelme köt hozzánk? A második gyermek

keresztelését, ahol az első meghalt, ezzel a szívhez szólóan meleg képpel kezdi: „Ismét reng a bölcső, ismét megcsendült a gyermekhang hajlékokban“. Szülésben meghalt anya kisdédénél: „hol a kar, mely meleg szeretettel öleljen s ki pótolja ki az édes anyai csóknak édességét?“ A férjet pedig ezzel vigasztalja: férfit szebben nem jellemez semmi, mint a szerencsétlenség nyugodt hordozása. És nem döbben-e szívünkbe, ha halljuk, hogy ő nem megy tengerre, hogy megtanuljon imádkozni, mint Horatius, mert egy szülő anya betegágya mellett is meg lehet tanulni

Esketési beszédeinél is itt-ott felmelegszik hangja, de már ritkábban. Itt nem az apa, hanem a pap kerül túlsúlyba. Több leány után az utolsó férjhezadásánál a szülők édes-bús hangulatát írja le, akik most már magukra fognak maradni, egyik gyermeküket sem látják maguk körül, nem lesz, aki naponta százszor ismételje: atyám, anyám, melyek édesebben hangzanak a világ minden címénél. Néha-néha itt is elragadja a lelkesedés heve, mikor a szeretetről, mint világfenntartó erőről beszél s költői színeket kap a stílusa ennek a majdnem mindig hideg, józan, logikus főnek. Megkönnyeznivalóan közvetlen és meleg, mikor az első gyermek férjhezadásakor azt mondja a szülőknek: „szárnyra kel a kis fészek első vendége, hogy új fészket rakjon magának, mert szívébe beköszöntött a virágos tavasz s már megtalálta kertészét is“. De a szeretet, a kölcsönös megértés, a türelem, az istenben való hit és remény igéi mellett vannak hideg és józan tanácsai is. „Szerezsetek valamivel többet a szükségesnél, mert szép szóval ebédelni s ábrándozásból ruházkodni nem lehet“. És végül hadd idézzek egyik úrvacsorai ágendájából egy rá nézve tipikusan jellemző mondást: „Isten képének rajtunk egyik legszebb vonása a tudás és sohasem tud kibékülni azzal a gondolattal, hogy Isten azért űzte ki az első emberpárt a paradicsomból, mert többet akartak megtudni, mint amennyit már tudtak“.

## 5. FEJEZET.

### Reformegylet.

Weber Samu 1870-ben a Schweizerischer Verein für freies Christenthum mintájára egyházi reformegylet alapítását indítványozta,<sup>30</sup> hogy „egyesítsük reformtörekvéseinket, mert ezáltal vért és testet adhatunk azon reformeszméknek, melyek prot. egyházunkban minden művelt ember szívét dagasztják“. Az első, aki a gondolatot magáévá tette, Ferencz József volt.<sup>31</sup>

<sup>30</sup> Az erők egyesítése prot. vallásunk fejlesztése érdekében. Prot. E. és I. Lap, 1870. 1223. l.

<sup>31</sup> Ne ejtsük el a jó gondolatot. U. o. 1337—1341. l.